

het kader van de opstand ruimschoots overstijgen. Hetzelfde geldt voor de bijlagen waarin niet alleen het noodzakelijke cartografische materiaal is opgenomen maar ook ruimte is voor lijsten met de voornaamste politieke gezagsdragers.

M. J. M. Damen

A. de Vries, *Ingelijst werk. De verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Zwolle: Waanders, 2004, 303 blz., €42,50, ISBN 90 400 8948 5).

Ingelijst werk van de historica Annette de Vries is, zoals zij stelt (6), een cultuurhistorische verkenningstocht naar de verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden. Uitgangspunt vormen kunstwerken ontstaan in de Nederlanden tussen ca. 1500-1700: schilderijen, prenten en gildenattributen als gevelstenen, penningen en grafschildjes. Een belangrijke rol spelen portretten waarop attributen verwijzen naar het beroep van de geportretteerden, maar ook 'de werkende mens' in genre- en historiestukken en allegorische voorstellingen komt volop aan bod.

De eerste invalshoek is de vraag hoe het vroegmoderne gedachtegoed over menselijke arbeid, met als kernbegrippen arbeidzaamheid en ledigheid, visueel weergegeven werd en welke ontwikkelingen daarin optraden. De tweede onderzoekslijn gaat uit van de beroepsbeoefenaars. Aan de hand van zes *case studies* — over de notaris, predikant, koopman-bankier, schoenmaker, zakkendrager en spinster — onderzoekt De Vries hoe deze beroepsbeoefenaars in diverse kunstvormen verbeeld werden en wat dit vertelt over hun zelfbeeld, maatschappelijke status of voorbeeldfunctie. Dit zet De Vries af tegen de ontwikkeling (bijvoorbeeld de geleidelijke professionalisering) en de betekenis van de verbeelde beroepen in de Nederlanden in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw. Hieruit blijkt dat beroepsbeoefenaars met een hoge maatschappelijke status, zoals de notaris en de predikant, zich graag met beroepsattributen lieten portretteren om hun zelfbewustzijn en professionaliteit te benadrukken. Zo presenteren predikanten zich (ongeacht hun denominatie) als geleerd en welbespraakt, doordat zij geportretteerd zijn met boeken of een spreekgebaar maken. Volgens De Vries is dit illustratief voor het groeiende belang dat gehecht werd aan de geletterdheid van predikanten. (92)

Lager op de maatschappelijke ladder, bij de schoenmakers en zakkendragers, kwamen portretten met bewuste verwijzingen naar arbeid en beroep minder voor. Uit diverse gildenattributen waarop deze beroepsgroepen zijn uitgebeeld spreekt echter wel een collectieve beroepsidentiteit. Daarnaast werd de schoenmaker in de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst primair verbeeld als prototype van de hardwerkende ambachtsman. De zakkendrager daarentegen is met zijn ongeschoolde en zware arbeid in de beeldende kunst vrijwel alleen als figurant aanwezig. Bij de spinsters die zich als ongeschoolde en ongeorganiseerde arbeidsters geheel onderaan de maatschappelijke ladder bevonden, laat zich geen individuele of collectieve beroepstrots achterhalen. Zij zijn volgens De Vries louter uitgebeeld om gedachten van anderen, bijvoorbeeld over vrouwelijke deugdzaamheid en ijver, te representeren. (209)

Ingelijst werk is een prachtig uitgevoerd boek, waar blijkens het veelzijdige beeldmateriaal en de uitvoerige bibliografie gedegen onderzoek aan vooraf gegaan is. Het is waardevol omdat niet eerder zoveel voorstellingen van de werkende mens, ontstaan in de zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlanden, zijn samengebracht en in een brede, historische context beschreven.

Toch is op het boek ook wel wat aan te merken. Het belangrijkste kritiekpunt is dat De Vries regelmatig grote stappen neemt en snel conclusies trekt, waardoor nogal eens de behoefte bestaat aan méér: meer argumenten, meer uitleg, meer steekhoudende voorbeelden uit de vroegmoderne beeldende kunst en literatuur. Zo stelt zij in het eerste hoofdstuk, gewijd aan opvattingen over menselijke arbeid in de vroegmoderne tijd, dat er een groeiende betekenis gehecht werd aan de deugden arbeidzaamheid en vlijt, terwijl ledigheid steeds meer afgewezen werd. De Vries komt echter met te weinig voorbeelden en argumenten om overtuigend aan te tonen dat deze ontwikkeling daadwerkelijk plaatsvond. Zo wordt de ‘vroegmoderne beduchtheid voor luiheid’ (42) grotendeels gebaseerd op Bruegels schilderij *De korenoogst* waarop een man onverdiend zou liggen slapen, met enkele referenties naar andere werken van Bruegel of navolgers — naar mijn idee te mager om een algemene ontwikkeling te illustreren. Ook spreekt De Vries bijvoorbeeld over de opgang van de term beroep zonder verdere uitleg. (32) De stelling dat iemands maatschappelijke positie in toenemende mate bepaald werd door zijn persoonlijke (on)deugdzaamheid en niet door zijn stand (47), wordt eveneens onvoldoende toegelicht.

Om vroegmoderne opvattingen over arbeid en ledigheid te verduidelijken, had De Vries deze beter moeten afzetten tegen middeleeuwse denkbeelden over arbeid, die nu te weinig aandacht krijgen. Ook aan de middeleeuwse beeldtraditie wordt slechts kort gerefereerd, terwijl een bespreking daarvan tot meer diepgang zou hebben geleid. Waarom weinig of niets over de uitbeelding van Adam en Eva in de Middeleeuwen (28), de werken van de maand in laat-middeleeuwse getijdenboeken (36), de middeleeuwse verbeelding van stedelijke arbeid? (46) Juist vanuit het oogpunt van beeldtradities — volgens De Vries zo belangrijk voor de analyse en duiding van voorstellingen (14) — was meer aandacht voor de middeleeuwse kunst onmisbaar geweest, bijvoorbeeld om te constateren dat Bloemaert bij de uitbeelding van de werkende Adam (in 1604) niet zo vernieuwend was als De Vries veronderstelt. (28)

Van de zes *case studies* is het hoofdstuk over de spinsters het minst geslaagd. De Vries stelt (215) dat de sociaal-economische waarde van dit hoofdstuk niet groot is, omdat we over het vroegmoderne beroep van spinster niet zoveel te weten komen en voorstellingen van spinnende vrouwen (zoals gezegd) ideeën over deugdzaamheid en arbeidzaamheid symboliseren. Juist vanwege de grote symboolwaarde van deze voorstellingen is het de vraag of De Vries de spinsters niet beter had kunnen weglaten. Het resultaat is namelijk een tamelijk rommelig en oppervlakkig hoofdstuk waarin teveel aspecten aan bod komen: huiselijkheid, arbeidzaamheid, vrouwenarbeid, de bijbelse Tobias en Anna, het motief van de ouderdom, ‘tegendraadse vrouwen’, spinhuizen — thema’s die stuk voor stuk meer aandacht vragen dan ze nu krijgen. Zo wordt het begrip ‘huysvrouw’ in slechts drie alinea’s afgedaan (223) en wordt de gehele beeldtraditie van ‘vrouwen die niet willen deugen’ in enkele zinnen samengevat. (237) Een ander kritiekpunt is de omgang met enkele interessante allegorische prentenseries rond het thema arbeid. Vaak behandelt De Vries maar enkele prenten uit zo’n serie, zonder te vertellen wat de inhoud, boodschap of afloop van de gehele prentenserie is (afb. 24, 28, 42, 50, 77, 182). Zo worden motieven en voorstellingen uit hun oorspronkelijke context gehaald, wat juist bij het zoeken naar relaties tussen beeldmateriaal en (gedachten over) de historische werkelijkheid, niet wenselijk is. Onderschriften (in het Latijn) bij dergelijke prenten worden geparafraseerd (bijvoorbeeld 44, 47, 49, 228), maar de volledige onderschriften zijn niet in de noten opgenomen. In die noten vindt de lezer overigens wel een schat aan andere wetenswaardigheden die vaak zo relevant zijn dat ze beter naar de tekst hadden gekund.

Yvonne Bleyerveld

J. A. Fühner, *Die Kirchen- und die antireformatorische Religionspolitik Kaiser Karls V. in den siebzehn Provinzen der Niederlande 1515-1555* (Brill's Series in Church History (Formerly known as Kerkhistorische Bijdragen) XXIII; Leiden, Boston: Brill, 2004, viii + 414 blz., €128,- ISBN 90 04 14083 2).

Een te Heidelberg onder leiding van Eike Wolgast gewrochte dissertatie is nu omgewerkt tot een boek. Om nu te zeggen, zoals de flaptekst doet, dat de godsdienstpolitiek van Karel V hier voor het eerst onderzocht wordt, is rijkelijk overdreven. Het is echter wel een feit dat Fühner een der eersten is die systematisch een grote hoeveelheid officiële stukken — plakaten, ordonnanties, edicten en wat dies meer zij — die betrekking hebben op de godsdienstpolitiek in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw voor de lezer toegankelijk maakt. Uiteraard is veel ook elders behandeld, bijvoorbeeld vrij recent nog door A. Goosens in het eerste deel, *La législation*, van haar tweedelige werk over *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux 1520-1633* (Brussel, 1997-1998; zie de bespreking in *BMGN*, CXVI (2001) 224-226). Fühner geeft echter in zijn boek veel puntsgewijze, doch uitvoerige samenvattingen van de inhoud van de door hem bestudeerde officiële stukken en citeert in zijn voetnoten in extenso uit de relevante bronnen.

Het boek begint met drie hoofdstukken die een inleidend karakter dragen. Zij handelen respectievelijk over de politieke en godsdienstige situatie in de Nederlanden in 1515, de rol van de Nederlanden in de politieke testamenten van Karel V, en de Nederlanden als deel van het Habsburgse Rijk. Daarmee is het decor opgebouwd voor wat volgt. Vermeldenswaard is dat Fühner de belangwekkende geheime instructie (restrictie) van Karel V heeft teruggevonden, die hij bij het begin van het regentschap van Maria van Hongarije had uitgevaardigd. (74)

Hoofdstuk IV vat de kerkelijke politiek van de keizer ten opzichte van de Nederlanden samen. Fühner ziet een even onmiskenbare als sterke toename van de macht van de landsheer over kerkelijke zaken. Hij wijst op de beperking van de canonieke rechtspraak tot werkelijk kerkelijke en geestelijke zaken, op de groeiende invloed van Karel V op de bezetting van hoge geestelijke ambten en op de toename van overheidsinkomsten uit kerkelijke bronnen. Mijns inziens onderschat de auteur daarbij de importantie van het taai verzet van (vooral, maar niet alleen) de hoge geestelijkheid. Alles moest immers door de regering stukje bij beetje bevochten worden in eindeloze discussies en soms conflicten waarbij niet alleen de Nederlandse clerus, maar soms ook de paus partij gaf. En vaak mengden lokale en provinciale overheden zich in zulke zaken. Wanneer de auteur concludeert: 'Die Schaffung einer selbständigen niederländischen Kirchenprovinz und die Neuordnung der Diözesen wurde von Karl vorangetrieben, konnte jedoch erst unter Philipp II. 1559 realisiert werden' (165) dan klinkt dat alsof hier sprake is van een opgaande lijn van landsheerlijke invloed die in één klap werd bekroond door de nieuwe kerkelijke indeling van 1559. Maar zo eenvoudig lag het natuurlijk niet, want die nieuwe kerkelijke indeling riep, zoals we weten, zoveel verzet op dat de verwezenlijking ervan jaren duurde.

Het belangrijkste deel van het boek is ongetwijfeld hoofdstuk V, waarin de antireformatorische maatregelen van de overheid onder Karel V gedetailleerd worden beschreven. Aangevangen wordt met het Edict van Worms (1521) en afgesloten met de ordonnanties van 1550 alsmede enkele daaropvolgende aanvullingen. Uiteraard moet de auteur daarbij wel iets zeggen over het verloop van de vervolgingen en over de ketters zelf, maar die onderwerpen spelen een ondergeschikte rol. In hoofdzaak baseert hij zich daarbij op het reeds genoemde boek van Goosens. Waar ook opvallend weinig aandacht aan wordt geschonken, is de wijze waarop de verordeningen tegen ketters tot stand kwamen, welke politici daar de hand in hadden en hoe de